

— Rola konserwatora w realizowaniu oczekiwań społeczeństwa wobec archiwów państwowych

Magdalena Wiercińska

notes 19_2017
konserwatorski

Summary: Magdalena Wiercińska, *Role of Conservators in Responding to the Society's Needs Concerning National Archives*

In the last few years the institutions of the National Archive Network in Poland have visibly changed their strategic aims and emphasized the release and sharing of the National Archival Fonds. These new objectives have given new tasks to the various specialist working with the archives. The use of new social communication tools has prompted the introduction of novel solutions and digital technologies for storing documents and making them available. Subsequently, the role of archive conservators has been modified; their duties have become more universal to include preventive conservation and advanced methods applied throughout the archive. Conservators take part in preliminary work that consists in determining the preservation state of documentation files stored in the institution that are supervised, and then they participate in their inclusion into the archive. They help popularize the collections by preparing the originals of the documents to be lent out to external institutions and to be exhibited within the archive. They are also greatly involved in the mass digitization performed in the national archives as they prepare the documents to the process. They are assisted by the Mass Conservation Laboratories in the four state archives where

the revitalization process runs much faster than individual conservation of documents. It is also a comprehensive way of protecting documents after mass conservation and digitization that are newly packed and transferred to the archive storage rooms. Furthermore, archival conservators offer professional training in the collections protection both to the institutions that are subject to archival supervision and to private individuals. The new challenges that the protectors of the National Archival Fonds have to face, as required by the society of today, are a test of strength for specialists in protection and conservation of collections.

— Od pewnego czasu daje się zauważyć znaczna zmiana strategii funkcjonowania archiwów państwowych w Polsce. Kluczowe są ostatnie cztery lata, podczas których ciężar zdań postawionych przed tymi instytucjami został przesunięty w kierunku udostępniania i popularyzacji zbiorów. W 2013 roku weszło w życie zarządzenie Naczelnego Dyrektora¹, które dało korzystającym więcej możliwości zarówno w zakresie obcowania z zasobem, jak i pozyskiwania i utrwalania informacji. Głównemu celowi, jakim było dotychczas gromadzenie i przechowywanie akt, od tego czasu towarzyszy drugi – równoważna misja: udostępnianie. W ostatnich latach archiwa państwowe przestały być tylko, mówiąc kolokwialnie, „składnicami dokumentów”. Stały się centrami informacyjnymi, a nawet pełnią rolę ośrodków życia społecznego i kulturalnego. Skupiają wokół siebie nie tylko środowiska historyczne i organizacje społeczne, ale również miłośników historii. Stale zwiększa się liczba korzystających, których przybywa dzięki coraz nowocześniejszym możliwościom udostępniania. Łatwość korzystania z narzędzi informacyjnych o zasobie sprawia, że grono użytkowników dynamicznie rośnie, a przedsięwzięcia popularyzatorskie przyciągają nowych zainteresowanych, którymi nie są już wyłącznie instytucje państwowe, naukowcy i badacze historii. W tej sytuacji zmienia się także rola konserwatorów archiwalnych. Ich zadania,

1 Zarządzenie Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych Nr 4 z 1 lutego 2013 r. w sprawie organizacji udostępniania materiałów archiwalnych w archiwach państwowych – aktualnie nieobowiązujące, zastąpione Zarządzeniem Nr 24 z 18 maja 2017 r.

ograniczone niegdyś do planowych prac konserwatorskich i rewitalizacyjnych dokumentów papierowych, przekształcają się wraz ze zmianami strategicznych celów funkcjonowania placówek oraz ich rosnącym zasobem aktowym². Współcześni konserwatorzy archiwalni pracują w trybie wielozadaniowym. Poza doradztwem dotyczącym ochrony własnego narastającego zasobu, a także poza planowanymi pracami konserwatorskimi i przygotowaniem akt do digitalizacji, prowadzą pewnego rodzaju konserwatorski „helpdesk”, odpowiadając na nagłe i zróżnicowane potrzeby klientów zewnętrznych oraz innych oddziałów Archiwum Akt Nowych. Wszechstronność zadań stawianych przed konserwatorami wynika ze zwiększonego zakresu aktywności instytucji.

Konserwacja planowana i profilaktyczna

Aktualnie w AAN planowane prace konserwatorskie są prowadzone głównie w Pracowni Konserwacji Masowej³, co jest zrozumiałe z uwagi na charakter tego procesu. Warunkiem jego skuteczności jest dobra organizacja pracy, co wymusza dokładne i szczegółowe planowanie. Dokumenty konserwowane w tej Pracowni pochodzą z własnego zasobu oraz z innych, współpracujących z AAN archiwów państwowych. Natomiast w Pracowni Konserwacji Właściwej (jednostkowej), zatrudniającej dyplomowanych konserwatorów, planowana konserwacja jednostkowa stanowi zaledwie niewielką część działań. W obliczu szybko przyrastającego zasobu aktowego ciężar aktywności musiał zostać przesunięty na zadania związane z urzeczywistnieniem polityki ochrony zasobu AAN, która realizuje się nie tylko w pracach z zakresu profilaktyki konserwatorskiej, ale

---

2 W przypadku Archiwum Akt Nowych posiadany zasób w ciągu ostatnich dziesięciu lat powiększył się dwukrotnie.

3 Konserwacja masowa w AAN oparta jest na masowym odkwaszaniu pojedynczych arkuszy w technologii Neschen C900. Pracownia powstała w ramach Wieloletniego Programu Rządowego „Kwaśny papier. Ratowanie w skali masowej zagrożonych polskich zasobów bibliotecznych i archiwalnych” w 2007 r.

także przez doradztwo skierowane do nadzorowanych archiwów zakładowych. Ponadto kadra AAN wspiera merytorycznie kilka innych archiwów państwowych, niezatrudniających dyplomowanych konserwatorów. Doradztwo i poradnictwo w obszarach ochrony i przechowywania archiwaliów nie ogranicza się wyłącznie do instytucji i urzędów państwowych. Od lat konserwatorzy udzielają konsultacji osobom prywatnym oraz instytucjom życia publicznego. Archiwum stale współpracuje z osobami i organizacjami przechowującymi niepaństwowy zasób archiwalny. Konserwatorzy czynnie uczestniczą w tej współpracy, udzielając porad konserwatorskich z zakresu zabezpieczenia i porządkowania technicznego akt, a także włączając się w przygotowanie zbiorów do przejścia przez archiwa.

Popularyzacja

Dzięki wspomnianej współpracy z właścicielami niepaństwowego zasobu archiwalnego oraz popularyzacji właściwych, długotrwałych sposobów przechowywania archiwa zyskały renomę instytucji zaufania publicznego, którym można powierzyć dokumenty. Reklama dobrego imienia archiwów państwowych spowodowała, że – poza ustawowymi przejęciami akt od instytucji i urzędów – AAN otrzymuje wiele darowizn także od organizacji społecznych i osób prywatnych. Dzięki tym darowiznom zasób AAN wzbogacił się o wiele cennych dokumentów i zbiorów, gromadząc między innymi największy zbiór dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego.

Dokumenty pozyskiwane od osób prywatnych, w odróżnieniu od tych przejmowanych na mocy ustawy⁴, znajdują się w różnym stanie zachowania, niekiedy wymagającym natychmiastowej interwencji konserwatorskiej. Cenne dokumenty odnalezione w skrytkach, w których tkwiły od momentu ukrycia podczas II wojny światowej, trafiały nieraz do pracowni konserwatorskiej jeszcze przed ich zewidencjonowaniem. Procedura postępowania w archiwach zakłada

---

⁴ Ustawa o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach z dnia 14 lipca 1983 r. (Dz.U. 2016 Nr 38 poz. 1506).

konserwację akt zewidencjonowanych i opracowanych. Niemniej w wyjątkowych okolicznościach, gdy stan zachowania dokumentów nie pozwala na bezpieczne rozdzielanie stron, a nawet dotykanie bez ryzyka uszkodzeń, należy zmienić kolejność ustalonego postępowania, dostosować się do szczególnej sytuacji i przedłożyć prace konserwatorskie nad wymogi formalne. Dotyczy to oryginalnej dokumentacji z okresu II wojny światowej, której napływ stałe obserwujemy. Niejednokrotnie stan akt przechowywanych w przypadkowych warunkach sprawia, że w stosunku do takich materiałów odstępianie od procedur przyjęto jako regułę, tym bardziej, że wskazany rodzaj dokumentacji nie podlega brakowaniu i każdy zachowany fragment jest zabezpieczony.

Popularyzacja archiwów jako instytucji gromadzących i zabezpieczających zbiory spowodowała napływ cennych archiwaliów odnajdywanych przypadkowo, przez osoby postronne. Te powtarzające się fakty wymusiły wypracowanie nowych metod postępowania. Priorytet w przyjętych procedurach to zahamowanie procesu dalszej destrukcji i zabezpieczenie akt. Rola konserwatorów w tym postępowaniu jest wiodąca i towarzyszy wydarzeniu od samego początku. Jednym z przykładów podjęcia działań konserwatorskich jest historia dokumentów Policji Państwowej z Łodzi z okresu międzywojennego, ukrytych w drewnianej skrzyni i zakopanych w okolicach Warszawy. Odnalezione w 2014 roku przez przypadkową osobę, destrukty znajdujące w tej samej skrzyni trafiły do AAN w trybie nagłej interwencji. Konserwatorzy natychmiast podjęli prace mające na celu osuszenie materiałów i przygotowanie ich do dezynfekcji metodą fumigacji w komorze próżniowej. W odseparowanej sali, w warunkach obniżonej temperatury i wilgotności rozdzielano i suszono obiekty. Podczas tych zabiegów dokonywano identyfikacji oraz datowania dokumentów. Ryzyko poświęcenia czasu i nakładów pracy opłaciło się. Akta, wraz z muzealiami, które stanowiły przedmioty kancelaryjne, po fumigacji i wstępnym oczyszczeniu zostały przekazane do Archiwum Państwowego w Łodzi, gdzie poddano je pełnej konserwacji. Wydarzenie miało szeroki rezonans – powstał program telewizyjny, pisano o tym w prasie, a informacje o dokumentach oraz ich zawartości zostały opublikowane w naukowym wydawnictwie.

Pozyskiwanie cennych dokumentów przez Archiwum Akt Nowych jest okazją do organizowania częstych konferencji prasowych w siedzibie AAN. Biorą w nich udział konserwatorzy, nadzorując pokazy oryginalnych akt, które wcześniej odpowiednio przygotowują i zabezpieczają. Dokumenty są prezentowane w sposób bezpieczny, umożliwiając odczytanie ich treści. Takie prezentacje, przewidujące także przygotowanie materiałów prasowych, zaproszeń czy plakatów wymagają wcześniejszej digitalizacji omawianych dokumentów. Niejednokrotnie proces ten wymusza wsparcie konserwatorów. W pierwszej kolejności określają oni stabilność biologiczną dokumentów, a następnie – jeżeli jest taka konieczność – wykonują prace konserwatorskie niezbędne do ich bezpiecznego eksponowania. Podobnemu procesowi poddawane są materiały archiwalne przeznaczone do digitalizacji w celu ekspozycji lub publikacji kopii.

Digitalizacja i udostępnianie

Digitalizacja w AAN przebiega wielokierunkowo – można wyróżnić jej trzy główne nurty.

Pierwszy nurt to digitalizacja planowana – masowa, prowadzona w AAN od 2012 roku, gdy z dotacji publicznej Wieloletniego Programu Rządowego Kultura+ została utworzona oraz wyposażona pracownia digitalizacji. Niestety, program przewidział jedynie zakup sprzętu i modernizację pomieszczeń, bez zatrudnienia personelu. Obsada stanowisk w obecnym kształcie pojawiła się dopiero w 2014 roku. Zespół, rekrutowany spośród pracowników Archiwum, jest w stanie wykonać około 220 tysięcy skanów rocznie. Kopie cyfrowe są na bieżąco zamieszczane w przestrzeni internetowej, gdzie można je przeglądać. Poza pracownią digitalizacyjną kopie cyfrowe wykonywane są przez firmy zewnętrzne, także z dodatkowych środków z budżetu państwa. Nieliczne, pojedyncze zespoły dokumentów są digitalizowane we współpracy z innymi instytucjami, w ramach prywatnych grantów lub programów MKiDN czy samorządów lokalnych.

Przykładem takiego współdziałania w realizacji projektu jest ubiegłoroczny plan digitalizacji i zabezpieczenia Akt Hallerczyków. Większość spośród tych

dokumentów to karty powołania do armii generała Józefa Hallera z punktów rekrutacyjnych na terenie Stanów Zjednoczonych Ameryki. Projekt finansowany był ze środków samorządu ciechanowskiego we współpracy z Muzeum Romantyzmu w Opinogórze, które jest depozytariuszem dokumentów. Efekt tej współpracy to wirtualne połączenie materiałów archiwalnych przechowywanych zespołowo w Opinogórze oraz w AAN, których dokumenty wzajemnie się uzupełniają oraz udostępnienie ich w całości na portalu „Szukaj w archiwach”. Jest to pierwsze tego typu wirtualne połączenie zespołów archiwalnych znajdujących się w dwóch różnych instytucjach o odmiennym charakterze i funkcji. W zależności od okoliczności i postawionych zadań konserwatorzy biorą udział w takich projektach, prowadząc czasem konserwatorski nadzór merytoryczny, niekiedy występują jako wykonawcy przygotowania do digitalizacji, często angażując się w oba zadania.

Drugi nurt digitalizacji w AAN to kopie cyfrowe dokumentów, wykonywane w odpowiedzi na bieżące potrzeby użytkowników Pracowni Naukowej i prowadzących kwerendy. Skanowane mogą być całe jednostki aktowe lub pojedyncze dokumenty. Kopii tych nie publikuje się na oficjalnej platformie udostępniania, jednak są zarchiwizowane w bazie instytucji i można do nich dotrzeć.

Trzeci nurt to nagła digitalizacja pojedynczych dokumentów na bieżące potrzeby. Ma charakter spontaniczny i wynika z pilnej potrzeby przygotowania kopii cyfrowej danego dokumentu. Dotyczy głównie organizacji przedsięwzięć popularyzatorskich. Informacje o przejęciu akt przez AAN niosą ze sobą konsekwencję natychmiastowej reakcji społeczeństwa. Wielokrotnie miała miejsce sytuacja, w której następnego dnia po informacji prasowej pojawiali się pierwsi użytkownicy wnioskujący o udostępnienie przejętych dokumentów. W takiej sytuacji, uprzedzając oczekiwania korzystających, kopie najciekawszych i najbardziej wartościowych dokumentów są publikowane na stronie internetowej jako forma popularyzacji zasobu, często z komentarzem historyka. Każdy może się tam z nimi zapoznać.

W ramach działalności statutowej oraz przez usługi firm zewnętrznych od 2012 roku AAN wykonało około 1,6 mln planowanych skanów i ponad 100 tys.

skanów na potrzeby użytkowników. Nieznana jest liczba skanów wykonanych z powodu nagłych potrzeb. Od 2013 roku, kiedy weszło w życie zarządzenie o możliwości samodzielnego kopiowania w Pracowni Naukowej przez użytkowników, zaobserwowano spadek liczby zamawianych kopii cyfrowych. Obecnie kopie użytkowe są to głównie dokumenty zamawiane przez inne urzędy i instytucje państwowe oraz kopie potrzebne do celów urzędowych zamówione przez osoby prywatne. Stanowią one często duże wyzwanie, ponieważ muszą zostać zrealizowane bez względu na kondycję oryginałów, a Archiwum nie może sobie pozwolić na odmowę ich wykonania. Dotyczy to zamówień służących postępowaniom sądowym i administracyjnym. Niejednokrotnie konserwatorzy są zmuszeni podjąć nieplanowaną konserwację dokumentu. W zależności od stanu zachowania mogą być to jedynie naprawy poprawiające czytelność tekstu lub – w przypadku destruktyw – pełna konserwacja. Zdarza się również usuwanie nieprofesjonalnych napraw, zwłaszcza wykonanych współczesnymi taśmami samoprzylepnymi.

Konserwatorzy stale są zaangażowani w proces udostępniania, który jest jednym z podstawowych celów działania archiwów państwowych. Narzędziem, które umożliwiło szerokie udostępnianie miały być obrazy cyfrowe dokumentów. Zamysł, jakim jest masowe udostępnianie, wymaga masowej digitalizacji, a tym samym masowych nakładów finansowych i pracy. Ponadto na każdym etapie procesu czyha wiele pułapek. Począwszy od weryfikacji zgodności z ewidencją, poprzez przygotowanie do skanowania, proces tworzenia i zabezpieczania dokumentu cyfrowego, a potem jego udostępnienie. W większości tych etapów powinni uczestniczyć konserwatorzy, ponieważ archiwalia są bardzo skomplikowanymi obiektami. Pojedyncze dokumenty, wytworzone na różnym podłożu i różnymi technikami, zszyte lub sklezione metodami amatorskimi, wykraczającymi poza wszelkie reguły sztuki introligatorskiej, niekiedy wielokrotnie złożone, są efektem umiejętności postępowania aktotwórcy. Z reguły nie legitymował się on rzemieślniczym przygotowaniem, a jego głównym zadaniem było połączenie różnych dokumentów, wytworzonych przez różne osoby, instytucje czy urzędy, w trwałą postać. Przygotowanie do digitalizacji miały

wspierać pomoce archiwalne, jednak zapis inwentarzowy jest zbyt skromny, by w pełni, zarówno pod względem merytorycznym, jak i fizycznym, scharakteryzować jednostkę. Specyfika materiałów archiwalnych sprawia, że dopiero bezpośrednio zapoznanie się z każdym dokumentem w jednostce archiwalnej pozwala ocenić jej stan zachowania i treść merytoryczną. Opis inwentarzowy niejednokrotnie nie zawiera informacji o pojedynczych dokumentach objętych prawami autorskimi lub o innych treściach, zawierających dane wrażliwe, które nie powinny zostać powszechnie udostępnione. Jedynie osobisty ogląd zawartościteczki aktowej pozwala ocenić, czy dana jednostka może być zdigitalizowana i udostępniona.

Z uwagi na mnogość i wszechstronność zadań specjalistycznych w AAN konserwatorzy nie wykonują regularnych przeglądów konserwatorskich. Owszem, wydają ogólną opinię na etapie typowania zespołów na podstawie wiedzy ogólnej o zasobie i badań losowo wybranych jednostek. Ocena stanu technicznego jest dokonywana przez archiwistów podczas przygotowywania merytorycznego. Jednostki wymagające ingerencji są kierowane do przygotowania konserwatorskiego, którego założeniem jest oczyszczenie i uczytlnienie treści dokumentów, prostowanie i odsłanianie tekstu. Uszkodzenia znajdujące się na obszarach tekstu są podklejane.

Obserwując negatywne skutki użycia bibulek samoprzylepnych i termozgrzewalnych w ramach przygotowania do digitalizacji, zrezygnowano z nich całkowicie. Przyspieszenie etapu podklejeń osiągnięto przez wykonywanie napraw bibulkami pokrytymi klejami odwracalnymi stosowanymi w konserwacji, odmianami tylozy i klucelu, które są aktywowane wodą lub alkoholem. W planowanej digitalizacji bardzo rzadko zdarzają się akta wymagające pełnej konserwacji. Zazwyczaj w przebiegu typowania zespołów do digitalizacji wykluczane są te, w których skład wchodzi silnie uszkodzone jednostki archiwalne.

Od wielu lat zmienia się rola konserwatorów w archiwach państwowych. Dotychczas stanowiska te były podporządkowane systematycznej, planowanej pracy skupionej na pełnej lub zachowawczej konserwacji archiwaliów, która

była końcowym efektem procesów decyzyjnych. Niekiedy konserwatorzy brali udział w interwencjach na przedpolu archiwalnych, głównie podczas kontroli problemowych w archiwach zakładowych. Obecnie powierzana jest im znacznie większa odpowiedzialność. Dla dobra i bezpieczeństwa akt zobowiązani są uczestniczyć we wszystkich rodzajach aktywności swoich instytucji. Nowe wyzwania, jakie stawia współczesne społeczeństwo przechowującym narodowy zasób archiwalny, są próbą sił i umiejętności dla osób zajmujących się ochroną i konserwacją zbiorów.